

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ УЯВИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ

DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN'S IMAGINATION BY MEANS OF ART THERAPY: AN EMPIRICAL RESEARCH

У статті аналізуються результати емпіричного дослідження потенційних можливостей арттерапевтичних засобів для розвитку уяви в дітей молодшого шкільного віку. Коротко представлені теоретичні основи дослідження, стисло викладаються основні наукові погляди на такий феномен, як «уява», та роль арттерапевтичних технік у формуванні і розвитку пізнавальних процесів особистості. Основна увага приділяється аналізу та інтерпретації результатів первинної і вторинної діагностики рівня розвитку уяви дітей молодшого шкільного віку. Зокрема, аналізуються такі показники творчої уяви, як продуктивність, уміння бачити ціле раніше, ніж частини, сформованість механізмів комбінаторики і поєднання малотипових об'єктів, здатність до аглютинації, а також такі індивідуальні особливості творчої уяви, як швидкість, гнучкість і оригінальність. Шляхом емпіричного дослідження встановлено, що уява дітей молодшого шкільного віку значно збіднена, це пов'язано з їхнім незначним життєвим досвідом і малим різноманіттям стимульного матеріалу для уяви та фантазування. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена необхідністю пошуку ефективних засобів розвитку творчої уяви молодших школярів в умовах навчального процесу.

Відповідно, для збагачення творчої уяви учнів молодшого шкільного віку важливо розширювати досвід їхніх контактів із різними стимулами оточуючого середовища, які надалі можуть бути використані ними в процесі створення образів уяви. На основі результатів проведеного нами дослідження можемо стверджувати, що високий рівень розвитку і прояву творчої уяви притаманний незначній кількості молодших школярів. Відповідно, на цьому віковому етапі розвитку особистості важливо не пропустити періоди готовності дитини до творчого пошуку та прояву себе і використати наявні в молодших школярів передумови для активного розвитку уяви.

Ключові слова: уява, молодший школяр, арттерапія, засоби, розвиток.

The results of an empirical research the potential opportunities to use art therapy for development of primary school children's imagination are presented in the article. Theoretical bases of research and the basic scientific views on such a phenomenon as «imagination» and the role of art therapy in the formation and development of individual's cognitive processes are briefly presented in the article. The main attention is paid to the analysis and interpretation of the primary and secondary diagnostics' results of the development level of primary school children's imagination. Such indicators of creative imagination as productivity, ability to see the whole earlier than parts, formation of mechanisms of combinatorics, ability to agglutination, as well as such individual features of the creative imagination as speed, flexibility and originality are analyzed in the article. Through empirical research it is established that the primary school children's imagination is significantly impoverished. This is due to their limited life experience and small variety of stimulus material for imagination and fantasy. The urgency of the researched problem is caused by necessity to find the effective means for development of primary school children's creative imagination in the conditions of educational process. So for enriching the primary school children's creative imagination it is important to expand the experience of their contacts with various stimuli of the environment, which can be used by them in the process of creating images of the imagination. Based on the results of our study, we can say that a high level of development and expression of creative imagination is inherent in a small number of primary school children. So it is important not to miss the periods of children's readiness for creative search and self-expression and to use the prerequisites for development of their imagination.

Key words: an imagination, primary school children, art therapy, means of, development.

УДК 159.922.8
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.28.11>

Журавель А.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Рябко Ю.В.

практичний психолог,
старший викладач кафедри дошкільної педагогіки і психології
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, коли світ стрімко змінюється під впливом науково-технічного прогресу, коли завдяки досягненням у сфері інформаційних технологій людство з легкістю передає вагому частину рутинних справ робототехніці, на перший план значущості для людини виходять вміння бути творчою і водночас адаптивною, уміння швидко пізнавати світ і при цьому пристосовуватися до постійно змінних умов, уміння знаходити своє життєве призначення у світі, де перевага надається творчому пошуку і нестандартним рішенням. Сучасна кон'юнктура ринку праці засвідчує, що роботодавці надають перевагу претендентам, яким притаманні вміння генерувати нові ідеї, шукати нестандартні шляхи їх реалізації, швидко приймати ефективні рішення

на основі конструктивного аналізу широкого спектра даних, а також гнучкість мислення, адаптивність, високий рівень інтелекту і добре розвинена уява. У зв'язку з цим передові країни світу, в яких переважають високорозвинені технології, активно вносять зміни в освітній процес, удосконалюють освітні компоненти усіх ланок навчально-виховної системи. Домінантою таких змін є реалізація стратегій розвитку творчого потенціалу підростаючої особистості. Дивергентне мислення, розвинена уява, високий рівень інтелекту, комунікабельність, критичність мислення, автономність, схильність до творчого пошуку та вміння ризикувати – це пріоритетні потенції у структурі особистості, на які намагаються максимально спрямовувати освітні зусилля передові країни в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Шляхом експериментальних досліджень серед загального спектра здібностей особистості була виокремлена доволі особлива, специфічна здібність, яка полягає в генеруванні незвичних ідей, у швидкому нестандартному розв'язанні проблемних задач і вирішенні складних ситуацій. Така здібність була названа креативністю. Одними із значущих компонентів креативності є здатність людини до дивергентного мислення і високий рівень розвитку уяви. Питанням формування і розвитку уяви на різних вікових етапах становлення особистості приділяли значну увагу у своїх дослідженнях такі відомі вчені, як В. Богословський, Л. Виготський, Т. Волобуєва, Д. Дубравська, Є. Канацевич, Г. Костюк, В. Моляко, Л. Мухіна, Р. Немов, В. Петровський, О. Скрипченко, Е. Старовойтенко та інші. Аналіз наукової і методичної літератури свідчить про те, що проблема уяви розглядається різними авторами неоднозначно. На нашу думку, Д. Дубравська [1] у своєму науковому доробку доволі точно і детально охарактеризувала поняття «уява», а також структуровано представила класифікацію видів та прийомів уяви.

Уява – це вищий пізнавальний психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів на основі її попереднього досвіду [1]. Саме уява забезпечує можливість особистості орієнтуватись у процесі її діяльності, створюючи психічну модель кінцевого продукту і тим самим сприяючи його матеріалізації [3]. Відповідно, домінантним напрямом формування та розвитку особистості є розкриття її творчого потенціалу, який включає в себе: задатки, інтереси і нахили, які проявляються у наданні переваг певному виду активності і пізнання; допитливість і прагнення створювати щось нове; темпи засвоєння нової інформації, а також швидкість формування нових вмінь і навичок; цілеспрямованість, працелюбність, наполегливість; якість оволодіння майстерністю виконання певних дій; прояви загального інтелекту; здібності до реалізації власних вироблених стратегій і тактик розв'язання різнопланових задач і вирішення проблемних ситуацій; здатність до пошуку виходу зі складних, нестандартних, часом екстремальних ситуацій [4].

У навчальному процесі уява виконує подвійну функцію. По-перше, вона стає значущою передумовою засвоєння навчального матеріалу й опанування знаннями, що потребують умінь уявити певну ситуацію, яку безпосередньо сприйняти учень не може. І, по-друге, вона стає важливою передумовою естетичного виховання особистості [3, с. 147].

Уяві кожної людини притаманні індивідуальні особливості, образи уяви створює кожна конкретна людина, спираючись на власні індивідуальні особливості таких психічних про-

цесів, як сприймання, пам'ять і мислення, на своєрідність і унікальність власних емоційних реакцій і чуттєвих переживань, з урахуванням власних інтересів, потреб і прагнень, задатків і здібностей, особливостей темпераменту і властивостей характеру, попереднього життєвого досвіду і т. д. Дослідження, зроблені психологами протягом останнього десятиліття, підтверджують висловлені раніше припущення про те, що уява розвивається поступово, покроково, паралельно з накопиченням дитиною певного нового життєвого досвіду [4; 5].

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні основних потенційних можливостей арттерапевтичних засобів для розвитку уяви у дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки уява допомагає дітям активно пізнавати навколишній світ, сприяє всебічному розвитку емоційної сфери особистості, суттєво впливає на формування значущих компонентів у структурі особистості, сприяє адаптації людини до змінних умов середовища за рахунок передбачення цих змін, можна стверджувати, що уява є життєво необхідним психічним пізнавальним процесом, не маючи якого людина постійно зіштовхувалась би з непереборними труднощами. Тому актуальним залишається питання пошуку ефективних стратегій розвитку уяви особистості на різних етапах її онтогенезу, пошуку дієвих способів формування в людини вміння сприймати і аналізувати речі та явища з різних сторін, бачити незвичайне в звичайному, генерування інноваційних методів розвитку у людини творчого підходу до життя, здатності фантазувати, пропонувати нове бачення існуючої ситуації, за потреби поєднувати на перший погляд зовсім різні речі.

Психологи [1; 3; 4; 5 та ін.] виокремлюють такі кроки розвитку уяви учнів молодших класів: послідовне активне розширення переліку предметів і явищ, які дитина може заміщувати; поступове вдосконалення операцій відтворювальної уяви; створення дещо складніших образів на основі запропонованих готових описів, оповідань, казок чи інших текстів; розуміння та поступове самостійне застосування прийомів виразності у процесі роботи творчої уяви (гіперболізація, акцентування, аглютинація тощо); переважання наприкінці молодшого шкільного віку опосередкованості, довольності ікерованості уявою з боку дитини, а також контролю міри відповідності отриманого результату поставленому перед собою завданню.

Формуванню в молодшого школяра творчої уяви і розвитку особистості загалом максимально сприяють застосовані у процесі навчання елементи ігрової діяльності, що допомагають зробити процес засвоєння нового матеріалу максимально природним і викли-

кати цікавість як до самої інформації, так і до процесу пізнання загалом [2].

Ефективним інструментом для створення невимушеної навчальної атмосфери є арт-терапія як метод психотерапії, в якому для розвитку та зміни особистості чи групи застосовується динамічна система взаємодії між учасником, створеним ним у процесі творчого самовираження продуктом і арттерапевтом, основним завданням якого є створення безпечного середовища для самопізнання і творчого самовираження.

Арттерапевтичні техніки, що застосовуються і в індивідуальній, і в груповій роботі, базуються на дидактичних принципах, що дозволяють поступово виявляти і розкривати творчий потенціал учасників процесу: спонтанної творчості, імпровізації, акценту на позитивному, опори на унікальність, відсутності критики, оцінки і порівняння [4; 5]. Це розвиває в учнів здатність проявляти креативність і власний творчий потенціал, переживати і накопичувати досвід самовираження шляхом творчої активності, поринати у світ експресивних переживань, розвивати власні рефлексивні вміння і, звісно, активну уяву, збагачуючи арсенал самостійно створених чи трансформованих образів.

Для дослідження основних потенційних можливостей арттерапевтичних засобів для розвитку уяви в дітей молодшого шкільного віку нами була сформована репрезентативна експериментальна вибірка, до якої увійшло 80 осіб віком від 8 до 10 років. Дослідження проводилося на базі Глухівської ЗОШ № 2 та Глухівської ЗОШ № 3 Глухівської міської ради Сумської області.

Для діагностики рівня розвитку творчої уяви, її продуктивності і оригінальності нами був використаний тест «Словесні тріади» (В. Меде і К. Піорковський). Завдання полягало у складанні якомога більшої кількості речень із трьох запропонованих слів, наприклад: дощ, поле, земля. Аналіз результатів здійснювався за п'ятибальною шкалою, в якій враховано, зокрема, оригінальність комбінації слів, логічність і змістовність їх поєднання. У процесі аналізу отриманих даних було виявлено варіювання кількості речень, що склали учні, від 1 до 11,8% учнів склали 1 речення, 4% учнів склали 11 речень. Проте оригінальність речень була на доволі низькому рівні. 7 і 6 речень склали по 4% учнів відповідно. Результати решти 80% учнів коливаються від 2 до 5 речень. При цьому сумарний бал учнів за таким параметром, як «відносна оригінальність», є неоднаковим і коливається від 1 до 12. Отже, отримані результати за цією методикою засвідчують, що учні молодших класів намагалися скласти багато речень, не всім це вдалося. Окремо слід наголосити, що кількість значно перевищувала рівень якості.

Таким чином, під час оцінки результатів за цією методикою важливо враховувати першочергово «відносну оригінальність». За цим показником рівень вище середнього отримали 44% учнів, в яких така важлива властивість уяви, як аглютинація, розвинена на достатньому рівні для цього вікового етапу розвитку особистості. 32% респондентів за показником «відносна оригінальність» мають рівень нижче середнього. І, відповідно, у 24% опитаних учнів виявлено низький рівень здатності до аглютинації, що свідчить про важкість процесу створення нового образу на основі малопоеднаних між собою елементів та про низький рівень розвитку творчої уяви взагалі.

Наступною для діагностики креативних здібностей та творчої уяви учнів молодших класів нами була використана методика «Неповні фігури» (за К. Речицькою та О. Сошиною), що першочергово дає змогу виявити таку властивість уяви дитини, як уміння бачити ціле раніше, ніж частини. У завданні методики пропонується на основі кожної із запропонованих фігур зобразити максимально можливу кількість образів, малюнків. При цьому домальовувати можна і всередині контуру, і за його межами. Дитина може також використати будь-який зручний для неї поворот листа, що уможливорює використання запропонованої зображеної фігури в різних ракурсах.

Учні намагалися сприйняти запропоновані їм тест-фігури як певні частини якоїсь цілісності і поступово реконструювати, добудувати їх. Можливість реалізації такої реконструктивної функції уяви вбудована в саму специфіку цього психічного пізнавального процесу. А зображувальна діяльність дає змогу, так би мовити, вивести процеси уяви із внутрішнього плану, перевести їх у зовнішні.

Загальна кількість малюнків, що були зроблені досліджуваними, є досить високою. Однак при цьому чітко прослідковується тенденція до нерівномірного використання різних запропонованих респондентам геометричних фігур. Наприклад, квадрат у своїх малюнках взагалі не використали 16% учнів. Домінуючою фігурою, яку брали за основу у своїх малюнках респонденти, стало коло. Його використали 72% досліджуваних.

У 64% респондентів домінують типові малюнки, а не творчі. 8% досліджуваних створили рівну кількість творчих і типових малюнків. І лише 28% учнів мають домінування творчих малюнків над типовими. За результати проведеної методики жоден із респондентів не належить до першого (мінімального) рівня розвитку базових властивостей творчої уяви, коли дитині притаманна надзвичайна простота і схематичність зображуваних образів, майже повна відсутність деталей на малюнку. При цьому жоден із респондентів не проявив

шостого рівня розвитку власної творчої уяви, для якого характерна широка варіативність використання запропонованих даних.

За якісною характеристикою малюнків роботи 40% респондентів відповідають другому рівню, що характеризується вже меншою схематизацією зображення, якому також притаманна поява більшої кількості дрібних деталей, які автор розміщує як усередині основного контуру, так і за межами означеного контуру. 32% дітей за результатами методики можна зарахувати до третього рівня. Саме цьому рівню притаманна поява на малюнку так званого «поля речей» довкола основного зображення, що свідчить про те, що для цих дітей характерна поява так званої предметної оформленості зображуваного ними навколишнього середовища. Решту учнів – 28% від загальної кількості респондентів – за якісним рівнем створених ними малюнків можна зарахувати до п'ятого рівня, що характеризується багаторазовим використанням запропонованої експериментатором фігури у процесі побудови цілісної і поєднаної за змістом композиції. Тест-фігури в таких композиціях діти значною мірою маскували, вдаючись до зміни їх положення у просторі, зменшення їх масштабу, розширення і ускладнення композиційних компонентів.

Таким чином, за результатами проведеної методики «Неповні фігури» можемо констатувати наявність доволі високого рівня пластичності (гнучкості) уяви і фантазії, як її різновиду, виявленої під час використання запропонованих ідей лише у 28% респондентів. Середній рівень притаманний 32% дітей, а низький, відповідно, – 40% респондентів. Таким чином, уяві 40% респондентів притаманна несформованість механізмів комбінаторики, легкого творчого поєднання малюнкових об'єктів.

Наступною нами була використана методика Вартега «Кола» з метою діагностики індивідуальних особливостей (гнучкість, оригінальність, швидкість) творчої уяви. Отримані дані засвідчили, що високий рівень розвитку оригінальності творчої уяви притаманний лише 8% учнів молодших класів. Для більшості респондентів – а це 64% – характерний середній рівень розвитку і прояву оригінальності творчої уяви. І 28% досліджуваних мають низький рівень. Що стосується гнучкості творчої уяви молодших школярів, то високого рівня розвитку цього показника у досліджуваній групі взагалі не виявлено. Середній і низький рівні розподілилися майже рівномірно, з певною перевагою середнього рівня. Високий рівень розвитку і прояву швидкості створення образів творчої уяви виявлено лише у 4% діагностованих учнів. Більшість молодших школярів мають середній рівень розвитку цього показника.

І 40% респондентів проявили низький рівень розвитку швидкості створення образів уяви.

Отже, отримані нами статистичні дані у процесі здійснення первинної діагностики свідчать про те, що уява дітей молодшого шкільного віку значно збіднена, що напряму пов'язано з їхнім незначним життєвим досвідом і малим різноманіттям та збідненістю стимульного матеріалу для уяви та фантазування. Відповідно, для збагачення творчої уяви учнів молодшого шкільного віку важливо розширювати досвід їхніх контактів із різними стимулами оточуючого середовища, які надалі можуть бути використані ними в процесі створення образів. На цьому віковому етапі розвитку особистості важливо не пропустити періоди готовності дитини до творчого пошуку та прояву себе і використати наявні в молодших школярів передумови для активного розвитку творчої уяви.

Вторинна діагностика була проведена нами після реалізації психолого-педагогічної програми супроводу розвитку уяви в дітей молодшого шкільного віку з використанням технік арттерапії, яка тривала 8 місяців, та надання психолого-педагогічних рекомендацій батькам учнів молодших класів щодо застосування арттерапевтичних технік для розвитку уяви дітей. Під час вторинної діагностики нами були використані ті ж самі методики, що й на початковому етапі дослідження. У процесі аналізу отриманих даних за методикою «Словесні тріади» було виявлено варіювання кількості речень, що склали учні: від 2 до 13,4% учнів склали 2 речення, 8% учнів – 13 речень. Оригінальність складених речень відповідала середньому рівню. 10 і 9 речень склали по 4% дітей відповідно. Результати решти 80% респондентів коливаються від 3 до 7 речень. Сумарний бал опитаних учнів за таким параметром, як «відносна оригінальність», є неоднаковим і коливається від 3 до 13.

За методикою «Неповні фігури» маємо такі результати: значно зріс загальний показник творчих робіт, почала прослідковуватись тенденція до більш рівномірного використання різних запропонованих респондентам геометричних фігур. Наприклад, якщо за первинної діагностики квадрат у своїх малюнках взагалі не використали 16% учнів, то вторинної діагностики виявила цей аспект лише у 4%. При цьому все таки домінуючою фігурою лишилось коло, його використали 84% учнів. Домінування типових малюнків під час вторинної діагностики виявлене лише у 28% досліджуваних. 16% створили рівну кількість творчих і типових малюнків. У решти – 56% учнів – проявилось домінування творчих малюнків над типовими. За якісною характеристикою роботи 24% учнів відповідають другому рівню, роботи 40% дітей можна зараху-

вати до третього рівня. Решту учнів, а це 36%, за якісним рівнем створених ними малюнків можна зарахувати до п'ятого рівня, що характеризується багаторазовим використанням запропонованої фігури у процесі побудови цілісної і поєднаної за змістом композиції.

За методикою Вартега «Кола» високий рівень розвитку оригінальності творчої уяви виявлено у 16% учнів молодших класів, порівняно з 8% учнів при первинній діагностиці. Низький рівень розвитку оригінальності творчої уяви виявлено у 20% учнів молодших класів, порівняно з 28% учнів при первинній діагностиці. Більшість респондентів – а це 64% – показали середній рівень розвитку і прояву оригінальності творчої уяви. Що стосується гнучкості творчої уяви, високий рівень розвитку цього показника був виявлений у 12% учнів, порівняно з нульовим відсотком у досліджуваній групі при первинній діагностиці. Високий рівень розвитку і прояву швидкості створення образів творчої уяви виявлено у 16% діагностованих учнів, порівняно з 4% учнів при первинній діагностиці. Більшість молодших школярів мають середній рівень розвитку цього показника. При цьому суттєво зменшився відсоток учнів (із 40% до 26%) з низьким рівнем розвитку швидкості створення образів творчої уяви.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, за результатами отриманих у процесі вторинної діагностики статистичних даних та на основі їх якісного аналізу можемо зробити

висновок про наявність значущих змін у показниках творчої уяви дітей молодшого шкільного віку. Таким чином, можемо стверджувати про ефективність розробленої нами психолого-педагогічної програми супроводу розвитку уяви у дітей молодшого шкільного віку з використанням технік арттерапії та надання психолого-педагогічних рекомендацій батькам учнів молодших класів щодо застосування арттерапевтичних технік для розвитку уяви школяра. Результати дослідження можуть бути використані в подальшому експериментальному вивченні потенційних можливостей арттерапевтичних технік для розвитку уяви.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубравська Д.М. Основи психології : навчальний посібник. Львів : Світ, 2001. 296 с.
2. Журавель А.В. Детермінанти формування міжособистісної взаємодії у групах молодших школярів. *Збірник доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія в сучасному світі»*. Харків : НАУ ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», 2020. С. 18–20.
3. Ільїна Н.М., Мисник С.О. Загальна психологія: теорія та практикум : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2011. 352 с.
4. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*. 2004. № 6. С. 2–9.
5. Самсоненко Л.М. Театральна підготовка в початковій школі як засіб формування життєвої компетенції особистості. *Розкажіть онуку*. 2009. № 13-14. С. 5–6.